

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

**ΣΥΓΧΡΟΝΑ
ΘΕΜΑΤΑ**

Νησιά και νησιωτικότητα

**Πανδημία
και Generation Z**

**Τέχνη,
πολιτική και ιστορία**

Δηκεοσίνη

Οικονομικά της εργασίας

Αφιέρωμα

**Hans-Thies Lehmann
Μάρκος Δραγούμης**

**ΔΙΠΛΟ ΤΕΥΧΟΣ
ΙΟΥΝΙΟΣ 2023**

ΤΑ ΝΗΣΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Εισαγωγή - Αρχαία νησιωτικότητα

«Όπως ο ουρανός είναι διακοσμημένος με αστέρια, έτσι και το Αιγαίο διακοσμείται με τα νησιά του», δήλωνε ο Αίλιος Αριστείδης τον δεύτερο αιώνα μ.Χ., στο έργο του *Ύμνος στο Αιγαίο*.¹ Πράγματι, η παρουσία τόσο μεγάλου αριθμού νησιών κάνει το Αιγαίο μια μοναδική θάλασσα. Οι Οθωμανοί το ονόμαζαν Adalar Denizi (θάλασσα των νησιών). Αυτή η πολυπληθής παρουσία νησιών, και κατ' επέκταση η αντίληψη των νησιών ως σταθμών επικοινωνίας στα πολιτικά, πολιτισμικά, θρησκευτικά και οικονομικά δίκτυα της αρχαιότητας εμφανίζεται σε πολλές ιστορίες από το κλασικό παρελθόν. Το όνομα Κυκλάδες, μας λέει ο Ρωμαίος γεωγράφος Στράβωνας, προέρχεται από το ότι τα νησιά «κυκλώνουν» τη Δήλο.² Ο Καλλίμαχος, στον *Ύμνο για την Δήλο*, μας παρέδωσε μια ποιητική εικόνα αυτού του κύκλου των νησιών: τα νησιά φτιάχνουν έναν κύκλο γύρω από τη Δήλο, και χορεύουν.³ Η εικόνα του χορού των νησιών είναι μια σημαντική απεικόνιση της νησιωτικότητας στις αρχαίες πηγές και εκφράζει με ποιητικό τρόπο μια αντίληψη συνδεσιμότητας.⁴

Η Χριστίνα Κωνσταντακοπούλου είναι εντεταλμένη ερευνήτρια στον Τομέα Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Απομονωμένοι τόποι - τα νησιά ως ουτοπία

Τέτοιες ιστορίες συνδεσιμότητας, όμως, δεν είναι οι μόνες που απαντούμε στις αρχαίες πηγές. Τουναντίον, η βασική απεικόνιση των νησιών στις πηγές σχετίζεται με εικόνες απομόνωσης και αποξένωσης. Ας πάρουμε, για παράδειγμα, ένα από τα σημαντικότερα έργα της αρχαίας γραμματείας, την *Οδύσσεια* του Ομήρου. Η *Οδύσσεια* περιέχει την περιγραφή μιας σειράς νησιών, που εμφανίζονται ως σταθμοί, είτε βοηθητικοί είτε εκθρικοί, στο ταξίδι επιστροφής του Οδυσσέα στην Ιθάκη. Τα νησιά αυτά είναι κατά κανόνα απομονωμένα, τόποι με εξωτικά χαρακτηριστικά, συχνά γεμάτοι κινδύνους για τον ήρωα. Από την Κίρκη και το μαγικό της νησί, όπου οι σύντροφοι του Οδυσσέα μεταμορφώνονται σε γουρούνια, στο νησί του Αιόλου, το οποίο είναι περιτριγυρισμένο από ένα χάλκινο τείχος (άλλο ένα στοιχείο που υπογραμμίζει την απομόνωση του νησιού), στο νησί των Κυκλώπων, όπου τόσο σύντροφοι του Οδυσσέα χάνονται, μέχρι το νησί της Καλυψούς, όπου ο ήρωας παραμένει φυλακισμένος και απομονωμένος για εννιά χρόνια· όλα αυτά τα νησιωτικά τοπία χαρακτηρίζονται από απομόνωση και αποκλεισμό από τον γεωγραφικό χώρο που τα περιβάλλει.

Αυτή η εικόνα της απομόνωσης παραμένει μια κυρίαρχη εκδοχή της νησιωτικότητας στην ελληνική γραμματεία και οδηγεί στην ταύτιση των νησιών με ουτοπικούς χώρους. Δεν είναι τυχαίο, επομένως, ότι οι περισσότερες περιγραφές ουτοπικών κοινωνιών στην ελληνική γραμματεία τοποθετούνται στο γεωγραφικό περιβάλλον των νησιών. Απαραίτητα στοιχεία για τη διατήρηση μιας ουτοπίας ήταν όχι απλά η απόσταση από την συνηθισμένη ζωή, αλλά και η απομόνωση, την οποία εγγυόταν η κωροθέτηση σε νησιωτικό τοπίο. Έτσι, έχουμε την Ελιξοία, που είναι το νησί των Υπερβόρειων, στον Εκαταίο από τα Άβδηρα, όπου το έδαφος είναι εύφορο, το κλίμα ήπιο, και το φεγγάρι πιο κοντά στη γη. Έχουμε την Πανγαία και την Ιερά στον Ευήμερο από τη Μεσσήνη, όπου παράγεται λιβάνι σε μεγάλες ποσότητες (ένα εξωτικό δηλαδή προϊόν και πανάκριβο για τον αρχαίο κόσμο), με θαυμάσια φύση, πηγές, ποτάμια, δάση με εξωτικά ζώα και πουλιά, και μια κοινωνία που διαχωρίζεται σε κάστες, όπου η ιδιωτική ιδιοκτησία είναι απολύτως περιορισμένη και ελεγχόμενη από το κράτος. Η ουτοπική αυτή ζωή, σε επίπεδο φύσης και περιβάλλοντος, αλλά και σε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης, διατηρείται στον Ευήμερο λόγω της απόστασης των νησιών αυτών από τον υπόλοιπο κόσμο, και επομένως λόγω της απομόνωσης από την υπόλοιπη διαφθοροποιό ανθρώπινη κοινωνία. Παρόμοια είναι και η περιγραφή των νησιών στον Ιάμβουλο, όπως αυτή διατηρείται στον Διόδωρο, και στον Διονύσιο Σκυτοβραχίονα.⁵

Εντούτοις, το πιο διάσημο ουτοπικό νησί ήδη από την αρχαιότητα είναι η Ατλαντίδα του Πλάτωνα (*Τίμαιος* και *Κριτίας*). Η Ατλαντίδα είναι ένα μυθικό νησί, έξω από τις

Ηράκλειες στήλες στον Ατλαντικό Ωκεανό, με φανταστική φύση και ουτοπική οργάνωση της κοινωνίας και του πολιτεύματος. Η πλατωνική επιλογή ενός νησιωτικού γεωγραφικού χώρου για την τοποθέτηση της ουτοπικής (και δυστοπικής, ως έναν βαθμό) πολιτείας της Ατλαντίδας δείχνει έμπρακτα το σθένος του διανοητικού συσχετισμού μεταξύ του νησιού και της ουτοπίας, που ξεκινά ήδη από τον Όμηρο. Η Ατλαντίδα είναι νησί γιατί αποτελεί μια πολιτική ουτοπία που χρειάζεται απομόνωση για να συγκροτηθεί και για να επιβιώσει. Ταυτόχρονα, ο Πλάτωνας τοποθέτησε την Ατλαντίδα σε νησί γιατί ήθελε να δείξει την ναυτική υπεροχή της (και τις ιμπεριαλιστικές της διαθέσεις). Επομένως, η επιλογή του νησιωτικού τοπίου, που προϋποθέτει έναν βαθμό απομόνωσης μέσω της θάλασσας, είναι ένα απαραίτητο συστατικό για τη συγκρότηση των συγκεκριμένων λογοτεχνικών ουτοπικών τόπων στην αρχαία ελληνική γραμματεία.

Νησιά και αθηναϊκός ιμπεριαλισμός

Κατά τη διάρκεια του πέμπτου αιώνα π.Χ., τα νησιά του Αιγαίου βρέθηκαν υπό την κυριαρχία της Αθήνας, που αποτέλεσε το ιμπεριαλιστικό κέντρο μιας μεγάλης (για τα ελληνικά δεδομένα) ηγεμονίας. Η υποταγή των νησιών στην Αθήνα επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την πρόσληψη των νησιών στις αρχαίες πηγές και διαμόρφωσε νέες παραμέτρους στην έννοια της νησιωτικότητας. Τα νησιά, αντί για κέντρα επικοινωνίας ή ουτοπικά κέντρα διαφυγής, εμφανίζονται τώρα ως αδύναμα, φτωχά, και επομένως άξια της μοίρας που τους επεφύλασσε η υποταγή στην Αθήνα. Πιο συγκεκριμένα, η Σέριφος καταλήγει να σημαίνει την σημερινή Κωλοπετινίτσα. Ο Αριστοφάνης, για παράδειγμα, στους *Αχαρνές* (στ. 540-3) χρησιμοποιεί την έκφραση «κυνίδιον Σεριφίων» (το σκυλάκι των Σεριφιωτών) για να σατυρίσει τους πολεμοχαρείς Αθηναίους που πάνε για πόλεμο για ψύλλου πήδημα (αν οι Σπαρτιάτες, ο Αριστοφάνης λέει στο κοινό του, κλέβανε ένα Σεριφιώτικο σκυλάκι, ό,τι πιο ευτελές δηλαδή, θα ξεσηκωνόσασταν για πόλεμο). Ο κωμικός Κρατίνος έγραψε μια ολόκληρη κωμωδία με τίτλο *Οι Σερίφιοι*, που μάλλον αποτελούσαν έμβλημα αδυναμίας. Τη ρωμαϊκή περίοδο, ο Πλούταρχος αναφέρει την ιστορία κάποιου Στρατόνικου, ο οποίος ρώτησε έναν Σερίφιο για ποιο αδίκημα οι Σερίφιοι επέβαλλαν την ποινή της εξορίας. Όταν ο Σερίφιος του απάντησε ότι με εξορία τιμωρούνταν οι ραδιουργοί (δηλαδή αυτοί που εμπλέκονται σε οικονομικές ατασθαλίες), ο Στρατόνικος απάντησε «γιατί τότε δεν ραδιουργείτε όλοι σας να φύγετε από αυτόν τον στενόχωρο τόπο;».⁶

Αυτή η εικόνα αδυναμίας και φτώχειας σίγουρα δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα της καθημερινής ζωής στα νησιά κατά την περίοδο της κλασικής αρχαιότητας. Τα νησιά κατά την αρχαϊκή, κλασική και ελληνιστική περίοδο είχαν πόλεις-κράτη που γνώριζαν σημαντικώ

πλούτο. Η Σάμος από τα αρχαϊκά χρόνια, για παράδειγμα, ήταν εξαιρετικά πλούσιο κράτος με σημαντικό ναυτικό. Οι ιστορίες από τη Σάμο στο έργο του Ηροδότου, καθώς και τα αρχαιολογικά δεδομένα, ειδικά την αρχαϊκή περίοδο τα κτερίσματα από το ιερό του Ηραίου, δείχνουν μια ανθηρή οικονομία, κέντρο δικτύων επικοινωνίας που κάλυπταν όλη την ανατολική Μεσόγειο. Η Δήλος, ειδικά την περίοδο της ανεξαρτησίας της (314-166 π.Χ.), ήταν άλλο ένα σημαντικό κέντρο λατρείας, αλλά και οικονομικό κέντρο με τεράστια εμπορική δραστηριότητα.⁷ Ο Στράβωνας μας λέει ότι τη ρωμαϊκή περίοδο δέκα χιλιάδες δούλοι πωλούνταν και αγοράζονταν καθημερινά στο δουλολάζαρο της Δήλου, και αυτό γέννησε την παροιμία «έμπορε, κατάπλευσον, έξεῆοῦ, πάντα πέπρατα» («έμπορε, έλα στο λιμάνι και ξεφόρτωσε, εδώ όλα πωλούνται»)⁸

Η έννοια της νησιωτικότητας στην αρχαιότητα, επομένως, κινούταν μεταξύ των πόλων της απομόνωσης (τα νησιά ως ουτοπία) και της συνδεσιμότητας (ο χορός των νησιών γύρω από τη Δήλο). Οι διαφορετικές απεικονίσεις της νησιωτικότητας στις αρχαίες πηγές συνδέονταν και με το ιστορικό πλαίσιο παραγωγής των αρχαίων πηγών. Η Αθηναϊκή ηγεμονία του 5ου αιώνα π.Χ., με τον απόλυτο έλεγχο των νησιών από το αθηναϊκό ναυτικό, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τις απεικονίσεις του νησιωτισμού και προήγαγε μια εικόνα αδυναμίας και φτώχειας, η οποία διατηρήθηκε ως τόπος ακόμα και μετά την πτώση της Αθηναϊκής ηγεμονίας. Για να γράψουμε την ιστορία των νησιών την περίοδο της κλασικής αρχαιότητας πρέπει να αποδομήσουμε τις ιδεολογικές προσλήψεις που διαμορφώνουν την αρχαία νησιωτικότητα. Η μελέτη των αρχαίων επιγραφών μάς επιτρέπει να δούμε ένα στιγμιότυπο από τη νησιωτική καθημερινή ζωή πέρα από τις φαντασιακές κατασκευές της αρχαίας νησιωτικότητας. Για παράδειγμα, θα ήθελα να παρουσιάσω εδώ την ποιμενική χρήση γης, ή, αλλιώς, τα κατσικονήσια.

Τα κατσικονήσια του αρχαίου Αιγαίου

Η παρουσία αιγοπροβάτων σε μικρά νησιά και βραχονησίδες στο Αιγαίο έχει μια μακρά ιστορία. Η χρήση των κατσικονησιών, δηλαδή η ανθρώπινη παρέμβαση που εισάγει κατσίκια στον νησιωτικό χώρο, συνήθως σε νησιά που κατά κύριο λόγο είναι ακατοίκητα, απαντάται ήδη από την περίοδο του Βυζαντίου, και συνεχίζεται μέχρι και τις μέρες μας. Ο Μπουοντελμόντι τον 15ο αιώνα αναφέρει «τας ξηρόταταις πέτραις πλανωμένας αίγας». Η χρήση των νησιών, και ειδικά των μικρών ακατοίκητων νησιών, για κτηνοτροφία ήταν διαδεδομένη από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας. Πώς όμως μπορούμε να γράψουμε την ιστορία αυτών των νησιών;

Μια επιγραφή από την Ηρακλειά των μικρών Κυκλάδων είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Η συγκεκριμένη επιγραφή, που χρονολογείται στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ.,

είναι ένα ψήφισμα της κοινότητας των κατοίκων της Ηρακλειάς που νομοθετεί τη διαδικασία κατά την οποία θα κινηθεί δικαστική δίωξη εναντίον όσων διέπραξαν φόνο στο νησί. Για να εξηγήσει τη νέα νομοθεσία, η επιγραφή μάς δίνει μια σύντομη περιγραφή των περιστατικών που ανάγκασαν την κοινότητα των κατοίκων της αρχαίας Ηρακλειάς να προβούν στην ψήφιση του συγκεκριμένου ψηφίσματος. Σε μια πρώτη φάση, οι Ηρακλειώτες με ένα ψήφισμα αποφάσισαν την απαγόρευση εισαγωγής κατσικιών στο νησί. Σε δεύτερη φάση, κάποιος ή κάποιοι αγνόησαν την απαγόρευση και προσπάθησαν να εισαγάγουν με βία κατσίκια στο νησί, ενάντια στο ψήφισμα. Κατά τη διάρκεια της εισαγωγής των κατσικιών συνέβησαν βίαια επεισόδια, και αυτοί που είχαν τις κατσίκες σκότωσαν τουλάχιστον έναν από αυτούς που τους εμπόδιζαν να τις φέρουν στο νησί. Το συγκεκριμένο ψήφισμα που έχουμε νομοθετεί τη διαδικασία προσαγωγής σε δίκη των δολοφόνων: υπεύθυνοι για την προσαγωγή δεν θα είναι οι συγγενείς του νεκρού (όπως συνηθίζεται στο αρχαίο δίκαιο), αλλά το κοινό των νησιωτών, δηλαδή, με άλλα λόγια, ολόκληρη η κοινότητα των κατοίκων της Ηρακλειάς. Το ψήφισμα τελειώνει με τη φράση ότι αυτά γίνονται «για την φυλακή και σωτηρία όλων των Ηρακλειωτών και των οικούντων στο νησί».

Η επιγραφή αυτή είναι η μοναδική πηγή που έχουμε για την αρχαία Ηρακλειά. Είναι προφανές ότι το μικρό αυτό νησί συντηρούσε μια κοινότητα (η οποία αναφέρεται εδώ ως το «κοινό των νησιωτών»). Αυτή η κοινότητα ζούσε από την αγροτική παραγωγή του νησιού, καθώς και από την κτηνοτροφία και το ψάρεμα. Γιατί όμως να απαγορεύσει την είσοδο αιγών στο νησί; Η απαγόρευση πιθανότατα αφορούσε μεγάλα κοπάδια από κατσίκες, και όχι τα ζώα που ζούσαν εσώκλειστα σε αυλές και περιφραγμένα οικόπεδα. Αυτά τα ζώα που βοσκούσαν υπό επιτήρηση δεν αποτελούσαν απειλή για την αγροτική παραγωγή του νησιού και, επομένως, την επιβίωση των κατοίκων της Ηρακλειάς. Η απαγόρευση εισόδου των αιγών στο νησί μάλλον αφορούσε μεγάλα κοπάδια που βοσκούσαν ανεξέλεγκτα και, επομένως, είχαν εν δυνάμει καταστροφική επίδραση στην πανίδα του νησιού. Η επιβίωση των κατοίκων ενός μικρού νησιού, όπως η Ηρακλειά, βασιζόταν στην προσεκτική χρήση των φυσικών πόρων του νησιού, όπως η πανίδα και η κλωρίδα. Η εισβολή ενός μεγάλου κοπαδιού από κατσίκια μπορούσε να προκαλέσει την ολική καταστροφή της ντόπιας βλάστησης, και άρα να σπρώξει τον πληθυσμό σε λιμό. Αυτό που βλέπουμε στο ψήφισμα της Ηρακλειάς είναι η προσπάθεια χρήσης του νησιού ως κατσικονήσι, ως χώρου δηλαδή για την ημι-μόνιμη παρουσία αιγών σε μεγάλους αριθμούς. Αυτή η πρακτική, όπως είδαμε, αφορούσε κυρίως ακατοίκητα νησιά. Για λόγους, όμως, που δεν θα μάθουμε ποτέ, φαίνεται ότι κάποιοι εξωτερικοί του νησιού παράγοντες αποφάσισαν να χρη-

σιμοποιήσουν την Ηρακλειά ως κασικονήσι. Οι κάτοικοι αντέδρασαν περνώντας ένα ψήφισμα που απαγόρευε την είσοδο αιγών στο νησί. Οι αιγο-μαφιόζοι αγνοήσαν το ψήφισμα και εισήγαγαν βίαια τα κοπάδια τους. Οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να τους εμποδίσουν και στα επεισόδια που δημιουργήθηκαν υπήρξε τουλάχιστον ένας νεκρός. Το ψήφισμα που έχουμε διασφαλίζει ότι η προσαγωγή σε δίκη του κατηγορούμενου για τη δολοφονία θα είναι ευθύνη όλης της κοινότητας, και όχι απλά της οικογένειας του θύματος. Ο λόγος είναι απλός. Αν το αφήναν στην οικογένεια του θύματος, είναι πιθανόν ότι οι αιγο-μαφιόζοι θα ασκούσαν πιέσεις και εξαναγκασμούς, αναγκάζοντας την οικογένεια να υποχωρήσει. Μόνο με την πίεση ολόκληρης της κοινότητας, και την προστασία της κοινότητας για την οικογένεια του θύματος, θα μπορούσε ο κατηγορούμενος να φτάσει σε δίκη.

Το ψήφισμα της Ηρακλειάς αποτελεί εξαιρετικό παράδειγμα για τα αρχαία κασικονήσια και τις συγκρούσεις που η ανεξέλεγκτη κτηνοτροφία μπορεί να προκαλέσει. Η Ηρακλειά, ένα κατοικημένο νησί, δεν μπορούσε να λειτουργήσει ως κασικονήσι για τους ιδιοκτήτες μεγάλων κοπαδιών (που πιθανότατα προέρχονταν από τις γειτονικές Νάξο, Αμοργό, ή Ίο). Η περίπτωση της Ηρακλειάς μας δείχνει πώς οι επιγραφές της αρχαιότητας μπορούν να μας μιλήσουν για την καθημερινή ζωή των κατοίκων. Η επιβίωση των νησιωτών του Αιγαίου βασιζόταν στην προσεκτική και ισορροπημένη χρήση του περιβάλλοντος του νησιωτικού χώρου. Και οι κάτοικοι του αρχαίου Αιγαίου έπρεπε να μάθουν να μοιράζονται τον χώρο τους με τα κασικία. Η περίπτωση της αρχαίας Ηρακλειάς είναι ένα ιδιαίτερο παράδειγμα της καθημερινής ιστορίας του Αιγαίου, μιας ιστορίας που αφορά τους νησιώτες, τη γη τους και τα κασικία τους.

Συμπεράσματα

Η αρχαία αντίληψη της νησιωτικότητας ταλαντευόταν ανάμεσα στους πόλους της απομόνωσης (τα νησιά ως ουτο-

πία) και της συνδεσιμότητας. Οι αρχαίες ουτοπίες τοποθετούνταν χωρικά σε νησιά, ακριβώς γιατί τα νησιά θεωρούνταν ως απομονωμένοι χώροι, αποδεσμευμένοι από εξωτερικές επιρροές. Στον αντίποδα του ουτοπικού νησιού τοποθετείται η αντίληψη του νησιού ως κομβικού σημείου για τα αρχαία δίκτυα επικοινωνίας, είτε είναι πολιτικά, είτε θρησκευτικά είτε οικονομικά. Ο χορός των νησιών, με τη Δήλο στο κέντρο, εκφράζει ακριβώς αυτήν την αντίληψη συνδεσιμότητας. Υποστήριξα ότι η ύπαρξη της Αθηναϊκής ηγεμονίας στον χώρο του Αιγαίου κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τέτοιες προσλήψεις της νησιωτικότητας. Αν οι αρχαίες αφηγήσεις διαμορφώνονται από τον ιμπεριαλιστικό έλεγχο της Αθήνας πάνω στα νησιά του Αιγαίου, οι επιγραφές μάς επιτρέπουν να γράψουμε την ιστορία των νησιών στην αρχαιότητα, μακριά από κατασκευασμένες προσλήψεις της αρχαίας νησιωτικότητας. Το παράδειγμα των κασικονησιών του Αιγαίου, και συγκεκριμένα το ψήφισμα από την Ηρακλειά του 3ου αιώνα π.Χ., μας επιτρέπει να γράψουμε μια αφήγηση που να αναδεικνύει την καθημερινή ζωή των νησιωτών, μέσα από τα κείμενα που παράξαν οι ίδιοι.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αίλιος Αριστείδης 44.14.
2. Στράβωνας 10.5.1.
3. Καλλίμαχος, *Ύμνος για την Δήλο*, 16-22 και 300-301.
4. Christy Constantakopoulou, *The Dance of the Islands, Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Οξφόρδη 2007.
5. Το νησί Ελιξοία στον Εκαταίο από τα Άβδηρα: F. Jacoby, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, Βερολίνο και Λάιντεν 1923-1958, (FGrH) 264 Fr. 7-14, τα νησιά Παναγία και Ιερά στον Ευήμερο από τη Μεσσήνη (FGrH 63 F 3 = Διόδωρος 5.41-46 και 6.1), τα νησιά του Ιάμβουλου (Διοδ. 2.55-60, με πιθανή παρωδία στον Λουκιανό, *Αληθινή Ιστορία* 1.3), τα νησιά Εσπέρα και Νύσα στον Διονύσιο Σκυτοβραχίονα (FGrH Fr. 32 F 7 και 8).
6. Πλούταρχος, *Moralia*. 602a-b.
7. Christy Constantakopoulou, *Aegean Interactions. Delos and its Networks in the Third Century*, Οξφόρδη 2017.
8. Στράβωνας 14.5.2.